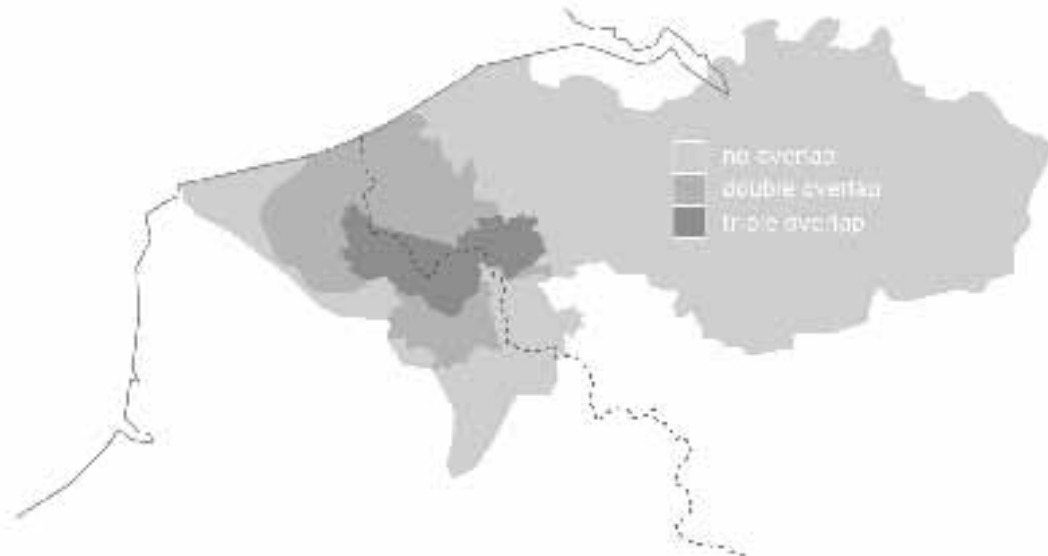

Els Verbakel

De verschuivende grenzen
van het niemandsland in
Flanders Fields

Frontier Margins: Border
Spaces in Flanders Fields

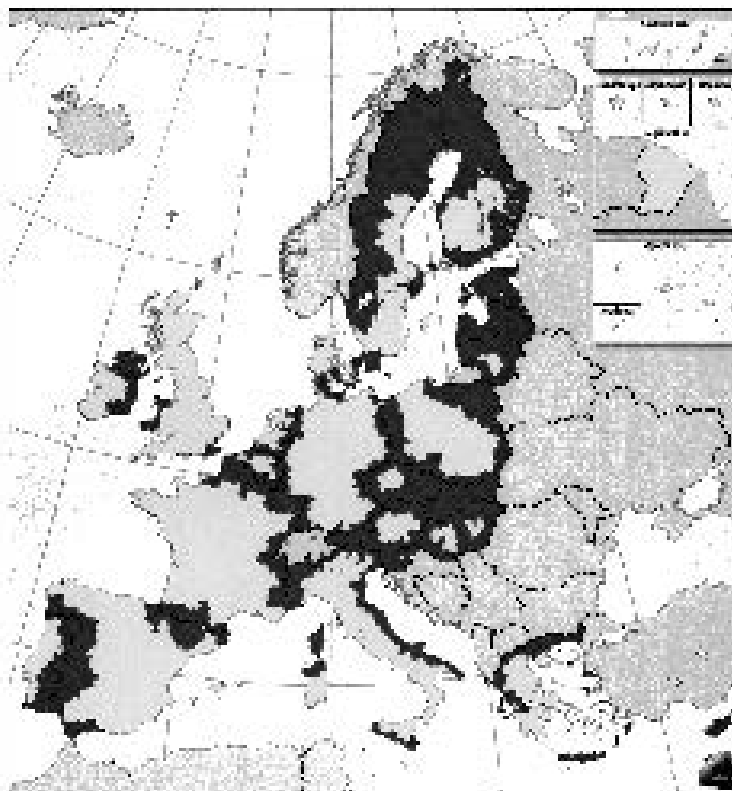
Overlappenden van grensoverschrijdende gebieden zoals aangegeven op diverse websites laten een concentratie zien rond de grens zelf. / Overlapping the cross-border territories claimed by different websites reveals a pattern of concentration at the border itself.

08

Slagvelden / Battlefields

Grensoverschrijdende gebieden / Bleeding borders

*Décidés à assurer par une action commune le progress économique et social de leur pays en éliminant les barriers qui divisent l'Europe.*¹ (Verdrag van Rome, 1957)

Wat is er van bovenstaande bijna vijftig jaar oude verklaring geworden? Zijn de grenzen die Europa verdelen inderdaad verdwenen? De architectuur, het landschap en de stedelijke ruimte van de nationale grenzen binnen Europa zijn sindsdien ongetwijfeld van karakter veranderd en veranderen nog steeds. Grensoverschrijdende gebieden die het bestaansrecht van de nationale staat uitdagen, spelen een cruciale rol in het Europese sociaal-economische landschap. Zowel regionale samenwerkingsverbanden als nieuwe, snellere internationale vervoers- en communicatie-infrastructuur vormen een transnationaal – of misschien wel postnationaal – werkterrein binnen het Europese grondgebied.² In recent onderzoek naar urbanisatietrends in Europa zijn de landsgrenzen wat al te gemakkelijk genegeerd als niet langer relevant in een transnationale wereld van hypernetwerken. Stedelijke verspreiding is het model bij uitstek geworden om de niet-hiërarchische ruimtelijke organisatie van Europa te beschrijven, dat in de plaats van de nationale gecentraliseerde metropool is gekomen. Toch bestaat er in deze grensoverschrijdende streken en netwerken ook een hiërarchie. In plaats van de eentonigheid over een uitgestrekt gebied te versterken, articuleren en differentiëren ze juist de ruimtelijke structuur van Europa.³

*Décidés à assurer par une action commune le progress économique et social de leur pays en éliminant les barriers qui divisent l'Europe.*¹ (Treaty of Rome, 1957)

Whatever happened to this nearly fifty year old claim? Have we eliminated the barriers dividing Europe? No doubt, the architectures, landscapes and urban spaces of Europe's internal national boundaries have since changed and are still transforming. Cross-border territories challenging the right of existence of the nation-state now play a crucial role in the European socio-economic landscape. Regional collaborations as well as new and faster international transportation and communication infrastructures constitute a transnational – or dare I say postnational – field of operations within the European territory.² Recent studies of urbanisation trends in Europe have too easily discarded internal national borders as no longer relevant in a hypernetworked transnational world. Urban dispersal has become the privileged model to describe the non-hierarchical spatial organisation of Europe, replacing the national centralised metropolis. Yet these cross-border regions and networks are not without hierarchy. Instead of strengthening the large field of sameness, they rearticulate and differentiate Europe's spatial structure.³

All the more intriguing is that postnational space has developed most significantly at specific borders, where topography, nation and culture spaces were never entirely congruent. Flanders Fields – a territory stretching across both sides of the border between

¹ Fragment uit de preambule van het Verdrag ter oprichting van de Europese Economische Gemeenschap in 1957, zoals geciteerd in D. de Rougemont, *Vingt-huit siècles d'Europe. La conscience Européenne à travers les textes d'Hésiode à nos jours*, Parijs 1961.

² Zie INTERREG III C (www.interreg3c.net), EU-programma ter bevordering van grensoverschrijdende, transnationale en interregionale corporaties, zie ook Euregio (www.euregio.nl), samenwerking tussen Nederland en Duitsland, Euralille (www.saem-euralille.fr), intermodale vervoersknooppunten in Noord-Frankrijk.

¹ Fragment from the preamble of the Treaty creating the European Economic Community in 1957, as cited in D. de Rougemont, *Vingt-huit siècles d'Europe. La conscience Européenne à travers les textes d'Hésiode à nos jours*, Paris 1961.

² See INTERREG III C, www.interreg3c.net, a EU programme promoting cross-border, transnational and interregional corporation; EUREGIO, www.euregio.nl a collaboration between the Netherlands and Germany; and EURALILLE, www.saem-euralille.fr, an intermodal transportation node in the North of France.

³ See studies such as 'After Sprawl' and 'United States of Europe'.

Des te intrigerender is het dat de postnationale ruimte zich het opvallendst heeft ontwikkeld bij specifieke grenzen, waar de topografische, nationale en culturele ruimten nooit geheel overeenstemden. *Flanders Fields* (de slagvelden in Vlaanderen tijdens WO I) – een gebied dat zich aan beide zijden van de grens tussen Frankrijk en België uitstrekt – is een dergelijk niet overeenstemmend grensgebied dat het Belgische Zuidwest-Vlaanderen en Noordoost-Frankrijk omvat. Onder deze naam kwam het voor het eerst voor in een in 1915 door de Canadese militaire arts John McCrae geschreven gedicht, waarin het een land van oorlogsherinneringen en dood symboliseert. Ook voor en na de Eerste Wereldoorlog werden deze velden in Vlaanderen echter als één territoriale eenheid beschouwd, die zich over diverse culturele, politieke en topografische grenzen uitstreckte. Om deze grensstreek aan te duiden, leen ik daarom de term van McCrae, op zoek naar de historische wortels van een gebied dat steeds belangrijker wordt in het transnationale Europese landschap, met in het hoofdstedelijke hart daarvan het knooppunt van de Europese centrale hogesnelheidstrein.

Sinds het ontstaan van de staat in de zeventiende eeuw, is de stad als het organisatorische model gebruikt.⁴ Een goed geordende staat was gebaseerd op een structureel systeem dat vergelijkbaar was met dat van de *polis*.⁵ In navolging van Aristoteles' model van de *polis* als plaats waar de menselijke natuur culmineert, was de nieuwe '*polis*-staat' een beperkt gebied waarbuiten de wettelijke

France and Belgium – is such an incongruent border zone, comprising the territories of South-West Flanders in Belgium and North-East France. Under this name, it first appeared in a poem written in 1915 by the Canadian military doctor John McCrae, featuring as a land of war memories and death. Yet also before and after the First World War, these fields of Flanders operated as one territorial entity stretching across multiple cultural, political and topographical boundaries. To designate this border region, I therefore borrow McCrae's term in a search for the historical roots of a territory of increasing importance in the transnational European landscape, with Europe's central high speed train hub located in its metropolitan heart.

Since the birth of the state in the seventeenth century, the city became its organisational model.⁴ A well-regulated state was one that adopted a structural system similar to that of the *polis*.⁵ Following Aristotle's model of the *polis* as a place where human nature culminates, the new '*polis*-state' was a limited territory beyond which the state's regulation would be suspended.⁶ However, while the hinterland of the classical *polis* knew no life but that of beasts and Gods, the outskirts of the state did not consist of lawless life but of another, equivalent system of regulation. The urban model that rendered culture versus nature was thus no longer able to fully describe these incongruent borders. As in the American frontier, it became an ambiguous zone where humans and wilderness could coexist. Thus, as soon as the state became an instrument for con-

3

Zie onderzoeken zoals 'After Sprawl' en 'Verenigde Staten van Europa'.

4

Zie Michel Foucault, 'Space, Knowledge and Power', in: Paul Rabinow (red.), *The Foucault Reader*, New York 1984.

4

Zie Michel Foucault, 'Space, Knowledge and Power', in: Paul Rabinow (ed.), *The Foucault Reader*, New York 1984.

5

Michel Foucault, 'Des espaces autres. Une conférence inédite de Michel Foucault', *Architecture Mouvement Continuïte (AMC)*, October 1984, no. 5, p. 46-49.

voorschriften van de staat niet van kracht waren.⁶ Terwijl het achterland van de klassieke *polis* geen ander leven kende dan dat van beesten en goden, was het leven in de periferie van de staat daarentegen niet wetteloos maar bestond er een ander, equivalent stelsel van regels. Het was dus niet langer mogelijk deze niet overeenstemmende grensgebieden volledig te beschrijven door middel van het stedelijke model, waarin cultuur tegenover natuur stond. Evenals de Amerikaanse *frontier* werd het een onduidelijke zone waar mensen en wildernis naast elkaar konden bestaan. Zodra de staat dus een instrument werd om een uitgestrekt gebied te besturen, ontstond er rond de grenzen een wederzijdse toestand van ‘anders zijn’. Deze toestand van omkeerbaarheid tussen de ene zijde en de andere vormde, vooral bij niet overeenstemmende grenzen, vanaf het begin een aanzienlijke bedreiging voor de staat.

De Eerste Wereldoorlog was in vele opzichten een uitbarsting van de crisis waarin de staat verkeerde. Hoewel de internationale betrekkingen rond de eeuwwisseling intensiever waren geworden, ging deze toestand van uitwisseling en samenwerking hand in hand met de opkomst van het nationalisme. Minderheden streefden naar een eigen staat, bestaande staten wilden zich uitbreiden. Deze nationalistische impuls benadrukte en versterkte de toch al gemakkelijk ontvlambare (bestaande of nagestreefde) verschillen. Het gebrek aan overeenstemming deed zich niet alleen bij grenzen voor, maar betekende niettemin een fundamentele uitdaging voor het bestaan van de staat. Men heeft dit gebrek aan overeenstemming tussen de ruimte waar het gezag heerst en de ruimte

trolling a vast territory, its borders turned to a reciprocal condition of otherness. This state of reversibility between one side and the other, especially in incongruent borders, formed from the start a considerable threat to the state.

In many ways, the Great War was an outburst of the crisis of the state. Although the turn of the century had witnessed a new intensity in international relations, this condition of exchange and cooperation was accompanied by the rising power of nationalism. Minorities pressured for their own states, existing states were looking to expand. This nationalist impetus emphasised and expanded the easily combustible incongruities – existing or pursued. The incongruities did not exist only at borders, but nevertheless challenged the existence of the state. The incongruities between the space of control and their spaces of resistance have been explained as the difference between bottom-up nations and top-down states.⁷ A national entity was thus formed by the shared characteristics and common will of its members, a principle of political legitimacy rooted in eighteenth-century theories of natural law. However, recent theorists of nationalism such as Benedict Anderson, Eric Hobsbawm and Terence Ranger have emphasised the artificiality of the idea of a nation, formed by invented traditions.⁸ Hence the incongruity might still exist between socio-cultural constructs such as nations and states, rather than between so-called natural conditions such as tribes and mountains. However, the more a nation is not intrinsically embedded in human nature, the more it may be related to larger spatial conditions.

5

Michel Foucault, ‘Des espaces autres. Une conférence inédite de Michel Foucault’, *Architecture Mouvement Continuité (AMC)*, oktober 1984, nr. 5, p. 46-49.

6

C.D.C. Reeve (red.), *Aristotle. Politics*, Indianapolis 1998.

6

C.D.C. Reeve (ed.), *Aristotle. Politics*, Indianapolis 1998.

7

See Ernest Gellner, *Nations and Nationalism*, Ithaca/London 1983. Gellner writes that nationalism can lead to war when the political boundary of a state fails to include all members of a nation or when the rulers of a political unit are not part of the nation’s majority, as in large empires.

waar tegenstand wordt geboden wel verklaard als het verschil tussen niet-hiërarchische naties en hiërarchische staten.⁷ Een nationale entiteit werd zo gevormd door de kenmerken die men gemeen had en de gemeenschappelijke wil van de leden ervan, een principe van politieke legitimiteit dat zijn oorsprong heeft in achttiende-eeuwse theorieën over natuurlijk recht. Moderne theoretici van het nationalisme, zoals Benedict Anderson, Eric Hobsbawm en Terence Ranger, benadrukken echter de kunstmatigheid van het idee van een door bedachte tradities gevormde natie.⁸ Vandaar dat het gebrek aan overeenstemming nog wel zou kunnen bestaan tussen sociaal-culturele constructies, zoals naties en staten, maar niet tussen zogenaamde natuurlijke omstandigheden, zoals stammen en bergen. Hoe minder intrinsiek een natie in de menselijke natuur is ingebed, des te beter kan ze in verband staan met grotere ruimtelijke omstandigheden.

Van lijnen naar zones Zouden deze ruimtes nog een extra laag kunnen toevoegen aan de stedelijke modellen die we sinds het ontstaan van de stad opeengestapeld hebben? Van stad naar metropool naar *cittá diffusa*, komen we nu bij grensgebieden als de nieuwe laboratoria voor stedelijke ruimte en een andere interactie tussen mensen en land. Vanuit een lijn op een kaart heeft de grens tussen Frans en Belgisch Vlaanderen een ruimtelijk-cultureel effect gegenereerd dat verder reikt dan deze tweedimensionale lijn en heeft zich tot een driedimensionale grenszone ontwikkeld. Douanekantoren, schuilplaatsen voor smokkelaars, herbergen

From Lines to Margins Could these spaces add another layer to the urban models we have accumulated since the birth of the city? From town to metropolis, to *cittá diffusa*, we now arrive at frontier margins as new laboratories for urban space and different interactions between humans and the land. From a line on a map, the border between French and Belgian Flanders generated a spatio-cultural effect stretching beyond the two-dimensional line, transforming into a three-dimensional border zone. Custom control stations, smuggling hideouts, taverns for commuter workers and other border spaces have together created a widened strip of land. At first more or less ignored in the eighteenth century and first half of the nineteenth century, the separation between two nations gained strength until the mid twentieth century, now again losing its strength as a boundary, yet not as a zone of heightened ambiguity.

Before being geometric or even geographic, space presents itself first and foremost as scene or landscape.⁹

If according to Foucault space is a priori landscape, the panoptical dominance of space over bodies can be reversed to a space constituted by the body. Instead of being the geometric structure of simultaneity, space is then situational.¹⁰ Human actions such as military activities, inhabitation, migration and smuggling moulded and inscribed a cross-border territory.¹¹ It is hence the situation, inhabited by a social body, which brought about the transforma-

⁷ Zie Ernest Gellner, *Nations and nationalism*, Ithaca/Londen 1983. Gellner schrijft dat nationalisme tot oorlog kan leiden wanneer de politieke grens van een staat niet alle inwoners van een natie insluit of wanneer de heersers van een politieke eenheid geen onderdeel uitmaken van de meerderheid van de natie, zoals in het geval van een wereldrijk.

⁸ T. Baycroft, *Culture, Identity and Nationalism. French Flanders in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Suffolk/Rochester 2004.

⁸ T. Baycroft, *Culture, Identity and Nationalism. French Flanders in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Suffolk/Rochester 2004.

⁹ 'Before being geometric or even geographic, space presents itself first and foremost as scene or landscape.' Foucault, 1988, Vol. 1, p. 101.

¹⁰ Therefore, to call Foucault's contribution to historiography the spatialisation of history does not fully grasp the

voor pendelaars en andere ruimtes bij de grens vormen samen een bredere strook land. De scheiding tussen twee naties, die tijdens de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw aanvankelijk min of meer genegeerd werd, is tot halverwege de twintigste eeuw sterker geworden en verliest nu weer aan kracht als grens, zij het niet als zone van toegenomen ambiguïteit.

Voordat ruimte geometrisch of zelfs maar geografisch is, presenteert zij zich allereerst als decor of landschap.⁹

Indien ruimte volgens Foucault a priori landschap is, kan de allesomvattende dominantie van ruimte over lichaam omgekeerd worden tot een door het lichaam gevormde ruimte. In plaats van de geometrische structuur van gelijktijdigheid te zijn, wordt ruimte dan situationeel.¹⁰ Menselijke activiteit, zoals militaire acties, bewoning, migratie en smokkelhandel hebben hun stempel op een grensoverschrijdend gebiedgedrukt.¹¹ Het is daarom de situatie, bewoond door een sociaal lichaam, die de transformatie van een lijn tussen de ene staat en de andere in een bredere zone heeft veroorzaakt.¹²

Als het middelpunt van de storm tijdens de Eerste Wereldoorlog, veranderde het landschap van Flanders Fields in een gebied dat men niemandsland noemde. De extremiteiten die tot deze situatie geleid hebben, verdienen daarom speciale aandacht. In dit onderzoek belicht ik diverse gevallen waarin het landschap van *Flanders Fields* in de eerste maanden van de Eerste Wereldoorlog

tion of a line between one state and the other into a wider margin.¹²

As the eye of the storm during the Great War, the landscape of Flanders Fields transformed into a place called no man's land. The moments of extremity leading to this condition therefore deserve close attention. This study highlights a range of instances where the landscape of *Flanders Fields* played an important military role in the first months of the First World War. However, these military tactics appear not isolated or invented, but as symptoms of underlying and continuous spatial processes. In what follows I will study three mechanisms of space-making specific to incongruent border zones. They have in common a range of survival tactics in the struggle against floods, war or poverty, together forming the spatial mechanism of frontier margins. Here, different types of boundaries coexist; between land and sea, between languages, between nations, between enemies. Their spatial mechanisms are chronological and spatial at the same time, like one tectonic layer to the other. Each mechanism will be investigated by pairing the momentary ontogenic timeframe of battle with an evolutionary, phylogenetic timeframe of the *longue-durée* looking at forms of inhabitation, social practices and migration. Foucault's model of battle can regain its meaning. War time is a window to longer lasting spatial practices, from inhabitation over centuries, social oppositions confirming the border's existence, to economic exchanges reconnecting one side to the other.

9
'Before being geometric or even geographic, space presents itself first and foremost as scene or landscape.'
Foucault, 1988, Vol. 1, p. 101.

10
Wanneer men de verruimtelijking van de geschiedenis Foucaults bijdrage aan de historiografie noemt, gaat men voorbij aan de complexiteit van zijn benadering. Het is juist te stellen dat Foucault de ruimte-tijdeenheid heeft toegevoegd: de gebeurtenis, de situatie of de strijd, waardoor een nauwkeuriger beschrijving van de ruimtemakende mechanismen mogelijk wordt.

complexity of his approach. More precisely it is Foucault's addition of the spatiotemporal unit: the event, the situation or the battle, which allows a more accurate description of mechanisms of space-making.

11
Michel Foucault replaced a structuralist approach with the model of battle, which profoundly affects the importance of the relationship between bodies and land in the historical research of social space (Foucault, 'Space, Knowledge and Power', op. cit.). From a system of sign and signified in which nothing exists outside of language, he moves to a realm of body practices in which a discourse can exist before and beyond the author or the subject, and thus, where spatial configurations can function as statements. As example, Foucault points out that the most important aspect of disciplinary practice in the rational age was the arrangement of tactics, which he links directly to the birth

een belangrijke militaire rol heeft gespeeld. Deze militaire manoeuvres blijken echter niet op zichzelf te staan of bedacht te zijn, maar zijn symptomen van onderliggende en voortdurende ruimtelijke processen. Vervolgens onderzoek ik drie ruimtemakende mechanismen die specifiek zijn voor niet-overeenstemmende grenszones. Ze hebben tal van overlevingstechnieken gemeen, in de strijd tegen overstroming, oorlog of armoede, die samen het ruimtelijke mechanisme van grensgebieden vormen. Hier bestaan verschillende soorten grenzen naast elkaar; tussen land en zee, tussen talen, tussen naties, tussen vijanden. Hun ruimtelijke mechanismen zijn chronologisch en tegelijkertijd ruimtelijk, als de ene tektonische laag tegenover de andere. Elk mechanisme wordt onderzocht door het kortstondige ontogenetische tijdsbestek van de strijd te koppelen aan een evolutionair, fylogenetisch tijdsbestek van de langere duur, waarbij naar vormen van bewoning, sociale toepassingen en migratie gekeken zal worden. Foucaults model van de strijd kan opnieuw betekenis krijgen. Oorlogstijd is een bron van informatie over een langduriger gebruik van de ruimte, van eeuwenlange bewoning, waarbij sociale tegenstellingen het bestaan van de grens bevestigen, naar economische uitwisseling, die de ene zijde weer met de andere verbindt.

Veranderlijke ruimte Na een reeks gevechten van augustus tot september 1914 langs het westelijk front begonnen de geallieerden en het Duitse leger aan een wedloop naar het noorden, in de richting van de zee, waarbij beide partijen verschillende

Fluid Space After a series of battles along the Western Front from August to September 1914, the Allied Forces and the German Army started a northward race to the sea with several mutual and unsuccessful attempts at outstripping the enemy. Meanwhile, in order to protect the last piece of defensible Belgium, King Albert I responded by opening the flood gates at the mouth of the river IJzer, submerging the polders and keeping the Germans on the East side of the river. The Belgian army took position behind the dyke of the railway connecting Nieuwpoort with Diksmuide, whereby the last possibility for the German army to cross the French-Belgian border had vanished. It was, however, no coincidence that precisely this piece of land would stop both military forces by returning to its former underwater state. Once 'wrested' from the North Sea, these polder lands were surrendered back to 'nature'.

Over centuries of struggle against and symbiosis with the sea, the Flemish coast inhabitants and conquerors had developed flexible inhabitation tactics. During the Roman period, the Flemish coastal plains were frequently flooded due to large scale sea transgressions. In the eighth century the sea withdrew once again, creating areas of salty soil used for sheep and cow breeding, called saltings. Occupation of these saltings caused their dehydration, compaction and a level decrease of the local topography, which then again created new flooded depressions. This topographic inversion also overturned the settlement pattern. Villages relocated for want of better soils to former creeks, now filled with

¹¹ Michel Foucault verving een structuralistische benadering door het model van de strijd, dat van diepgaande invloed is op het belang van de relatie tussen lichaam en land in het historische onderzoek naar sociale ruimte (Foucault 1984, op. cit. (noot 4)). Van een systeem van tekens waar- in buiten taal niets anders wordt aangeduid, begeeft hij zich naar een gebied van lichaamspraktijken waarin een discours voorafgaand aan en buiten de auteur of het onderwerp om kan bestaan, en waar ruimtelijke configuraties derhalve als verklaringen kunnen functioneren. Zo wijst Foucault er bijvoorbeeld op dat in het rationale tijdperk het belangrijkste aspect van disciplinaire praktijk het organiseren van strategieën was, hetgeen hij direct in verband brengt met het ontstaan in de achttiende eeuw van grote militaire strategieën en tegelijkertijd de opkomst van uiterst nauwkeurige legermanoeuvres om het soldatenlichaam discipline bij te brengen (M. Foucault,

in the eighteenth century of great military strategies and at the same time the rise of meticulous army tactics that disciplined the soldier's body (Michel Foucault, *Discipline and Punish. The Birth of the Prison*, New York, 1977). See also Foucault's theory of discursive formations as described by Paul Hirst in 'Foucault and Architecture', *AAfiles*, autumn 1993, p. 52-60.

¹² This follows the Lefebvrian understanding of space as lived, as an entity constituted by the movement of bodies (Henri Lefebvre, *The Production of Space*, Oxford 1991, and more recent feminist theory).

malen zonder succes trachtten elkaar voorbij te streven. Om het laatste stukje verdedigbaar België te beschermen, opende koning Albert I als reactie daarop de sluizen bij de monding van de IJzer, zodat de polders onder water kwamen te staan en de Duitsers aan de oostkant van de rivier werden gehouden. Het Belgische leger nam stelling achter de dijk van de spoorlijn tussen Nieuwpoort en Diksmuide, waardoor het Duitse leger de laatste mogelijkheid ontnomen werd om de Frans-Belgische grens over te steken. Het was echter geen toeval dat juist dit stukje land in staat was beide strijdkrachten tegen te houden door het weer tot de vroegere toestand terug te laten keren. Deze ooit uit de Noordzee 'losgerukte' polders werden weer aan de 'natuur' teruggegeven.

Na eeuwenlange strijd tegen en symbiose met de zee, hadden de bewoners en veroveraars van de Vlaamse kust een flexibele wijze van bewoning ontwikkeld. Tijdens de Romeinse periode liepen de Vlaamse kustvlakten vanwege hoge vloedgolven herhaaldelijk onder water. In de achtste eeuw trok de zee zich weer terug, waardoor gebieden met zilte grond ontstonden, de zogenaamde kwelders, die voor het fokken van schapen en koeien werden gebruikt. Bewoning van deze kwelders veroorzaakte uitdroging en inklinking van de grond; de plaatselijke topografie ging ge-staag achteruit, waardoor er weer nieuwe laagten ontstonden die overstromden. Deze topografische inversie was ook van invloed op het vestigingspatroon. Dorpen die vanwege de behoefte aan betere grond naar voormalige kreken verplaatst waren, begonnen nu te verzanden. De strijd om een permanent bewoonbaar gebied leidde tot een

sand. The battle for a permanently inhabitable land shaped a fluctuating and instable relationship between inhabitable land and uninhabitable water. Between 1014 and 1042 A.D., a new sea transgression took place causing frequent floods at two weak spots along the coast line: *Kadzand* and the plains of the river *IJzer*. In response, the inhabitants built a series of long dykes to avoid future flooding and invaded the plains of the IJzer to create new plots of land, called polders.¹³ The first records using the word 'polder' in these areas date from the second quarter of the twelfth century, to indicate land conquered over water by building dykes. The inhabitants thereby moved from defensive strategies against flooding to offensive strategies of conquering land over sea for economic expansion. The polder lands acquired the status of being an act of aggression against nature, endowing the land with a value of illegitimacy. On the IJzer Plains the first polder was built by the Dunes Abbey of Koksijde in order to expand its territory. The abbey's records describe how with hard labour, the monks 'wrested the earth from the heart of the sea'.¹⁴

One economic use of these lands was the development of fenlands for the extraction of peat for salt and fuel. Because of a new concern with the decrease of forests as a source of fuel due to a growing urban population, the count encouraged peat digging in the second half of the twelfth century. Systematic peat digging took place in the French-Belgian Moeren, an area of lees fields on both sides of the border at Adinkerke. After a process of peat

Discipline and punish. The birth of the prison, New York 1977). Zie ook Foucaults theorie van onsamenhangende formaties, zoals beschreven door Paul Hirst in 'Foucault and architecture', *AAfiles*, herfst 1993, p. 52-60.

12

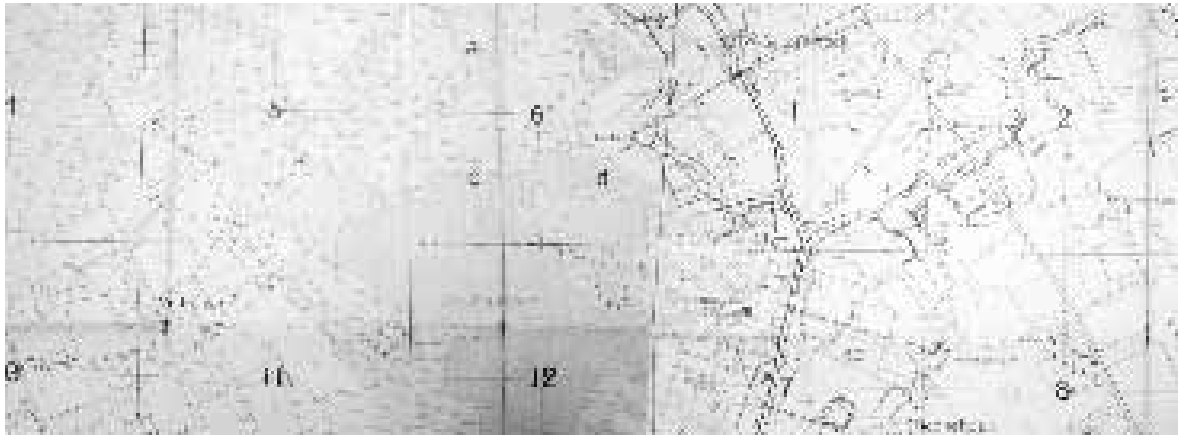
Dit volgt Lefebvres opvatting van ruimte als een plaats waarin geleefd wordt, als een entiteit die door de bewegingen van lichamen ontstaan is (Henri Lefebvre, *The Production of Space*, Oxford 1991, en recentere feministische theorie).

13

A. Verhulst, *Het landschap in Vlaanderen in historisch perspectief*, Antwerp 1964.

14

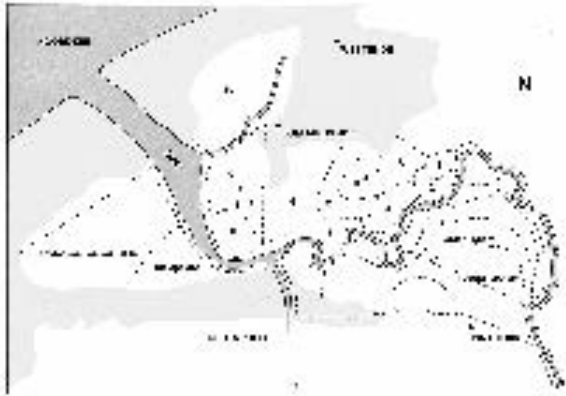
Ibid., p. 21.

106

Overstroomde IJzerpolders / Flooded IJzer plains

IJzerpolders, IJzer overstroming 1914, IJzer frontlinie WO I / IJzer Polders, IJzer flood 1914, IJzer frontline WW I

fluctuerende en instabiele relatie tussen bewoonbaar land en onbewoonbaar water. Tussen 1014 en 1042 AD was er opnieuw een hoge vloedgolf waardoor er op twee zwakke punten langs de kustlijn, Kadzand en de vlakten van de rivier de IJzer, herhaaldelijk overstromingen waren. Om toekomstige overstromingen te voorkomen, bouwden de bewoners een reeks lange dijken en trokken de vlakten van de rivier de IJzer binnen om nieuwe stukken grond te ontginnen, die men polders noemde.¹³ De eerste documenten waarin het woord 'polder' in deze streken gebruikt wordt, dateren uit het tweede kwart van de twaalfde eeuw, om land aan te duiden dat door het bouwen van dijken op het water veroverd was. Van een verdedigingsstrategie om overstroming tegen te gaan, gingen de bewoners dus over op een aanvalsstrategie om land voor economische groei op de zee te veroveren. Deze polders kregen de status van land dat door een daad van agressie tegen de natuur ontstaan was, waardoor het in zekere zin onwettig was. De eerste polder in de vlakten van de IJzer werd door de Abdij Ten Duinen in Koksijde aangelegd om haar grondgebied uit te breiden. In de archieven van de abdij is beschreven hoe de monniken door hard werken 'de aarde uit het hart van de zee losrukten'.¹⁴ Een van de economische doeleinden waarvoor deze polders gebruikt werden, was het ontwikkelen van moerasland voor de winning van zout en van turf als brandstof. Aangezien er bezorgdheid bestond over het feit dat er vanwege de groeiende stedelijke bevolking steeds minder bos als bron van brandstof beschikbaar was, stimuleerde de graaf in de tweede helft van de twaalfde eeuw het turfsteken.

13

A. Verhulst, *Het landschap in Vlaanderen in historisch perspectief*, Antwerpen 1964.

14

Idem, p. 21.

exploitation, the Moeren naturally turned into a sweet water lake surrounded by a marshy strip. Under archdukes Albrecht and Isabella, court engineer Wenceslas Cobergher undertook a large-scale project to dry the lake to create new land for agriculture. This five year process, completed in 1627, was again reversed in the 1640s when the Moeren were intentionally flooded by the Spanish ruler to create a protective strip of water around the by then important military seaport city of Duinkerke. In 1760, the Count of Hérerville obtained the permission to dry the Moeren, which he accomplished six years later. Only four years later the dykes gave in and the Moeren flooded once again. The count's creditor Vandermey continued the efforts to regain the land and by the end of the 1780s the terrains of the Moeren were brought back to the surface. Subsequent flood problems due to dyke failures were more easily met by more advanced pumping methods and by the First World War the Moeren, fulfilling their strategic value, were turned into a military airbase by King Albert I.

This continuous cycle of land returning to water and vice versa prevents a permanent definition of these territories as one or the other. While the conquering of land was a slow process, floods happened quickly and frequently. Land was the exception to the rule and settlement patterns fluctuated following the caprice of the sea. Even more permanent housing typologies were frequently abandoned and rebuilt. An inhabitation logic of trial and error formed in close dialogue with the movement of the landscape itself, the formation of a fluid space.

Systematische turfwinning vond plaats in de Frans-Belgische Moeren, een aan beide zijden van de grens bij Adinkerke gelegen moerasgebied. Toen de turfwinning afgelopen was, veranderden de Moeren vanzelf weer in een zoetwatermeer met een moeras-sige strook eromheen. Onder aartshertog Albrecht en aartshertogin Isabella begon hofingenieur Wenceslas Cobergher aan een grootschalig project om het meer droog te leggen en nieuwe landbouwgrond te verkrijgen. Dit proces, dat vijf jaar duurde en in 1627 voltooid was, werd in de jaren 1640 weer teruggedraaid, toen de Spaanse vorst de Moeren opzettelijk liet overstromen om een beschermende strook water te creëren rond de toentertijd belangrijke militaire zeehaven Duinkerken. In 1760 kreeg de graaf van Hérouville toestemming om de Moeren droog te leggen, wat hij zes jaar later volbracht. Slechts vier jaar later was er een dijkbreuk en liepen de Moeren weer onder water. De crediteur van de graaf, Vandermey, probeerde het land terug te winnen en tegen het einde van de jaren 1780 was de grond van de Moeren weer boven het wateroppervlak gekomen. Latere overstromingsproblemen na een dijkdoorbraak waren gemakkelijker op te lossen vanwege meer geavanceerde pomptechnieken en rond de Eerste Wereldoorlog veranderde koning Albert I de Moeren in een militaire luchtmachtbasis, waarmee het strategische belang van het gebied bevestigd was.

Deze doorlopende cyclus van land dat tot water terugkeert en vice versa staat een permanente definitie van deze gebieden als het een of het ander in de weg. Terwijl het winnen van land een lang-

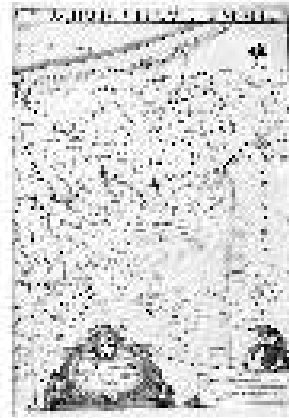
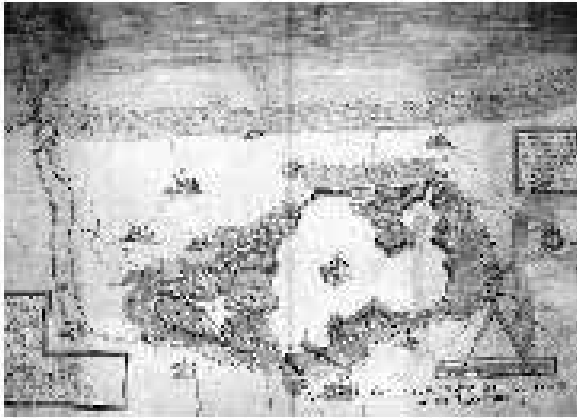
When King Albert I submerged the IJzer Plains, three boundaries intersected: between land and sea, between enemies, between nations, an intersection which multiplies territories into four different zones, each with a unique combination of topographic, national and political characteristics (see diagram). Not only in war, but also in peace did different boundaries intersect, such as the incongruence of language, topographic and national boundaries. The territory's fluidity replaced singular boundaries between self and other by multiple boundaries, whereby nature is simultaneously self and other, hence no longer opposite civilization.

Solid Space Since the eighteenth century, the exercise of power moved from static defence to the mobile offensive, leaving aside the need for frontier fortifications and trench wars, which led to the emergence of abstract military plans prepared in advance and kept strictly secret. The German invasion in Belgium was the implementation of such a military plan conceived years earlier by German Chief of Staff Count Alfred von Schlieffen. Based on a strong trust in road and railroad transport networks, the Schlieffen plan would provide a way to outflank the French by ignoring Belgium's and Luxembourg's neutral statuses, obtained from Britain, France and Prussia in 1839. Encouraged by the extensive industrial network of railroads laid out in this region throughout the nineteenth century, the plan predominantly focused on mobility, speed and timing. Unexpectedly, already in the first months of the war, the great strategic plans of mobility and large scale military

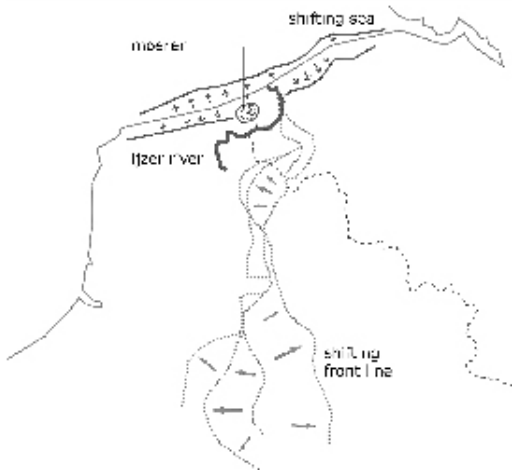
zaam proces was, vonden overstromingen juist snel en veelvuldig plaats. Land was de uitzondering op de regel en vestigingspatronen wisselden naargelang de grillen van de zee. Zelfs meer permanente vormen van huisvesting moesten vaak achtergelaten en weer opgebouwd worden. Een proefondervindelijke logica van bewoning leidde, in nauwe samenhang met de ontwikkeling van het landschap zelf, tot de vorming van een veranderlijke ruimte. Toen koning Albert I de vlakten van de IJzer liet onderlopen, kruisten drie grenzen elkaar: tussen land en zee, tussen vijanden en tussen naties, een kruising die het gebied in vier zones verdeelde, ieder met een unieke combinatie van topografische, nationale en politieke kenmerken (zie diagram). Niet alleen in oorlogstijd maar ook in vrede kruisten verschillende grenzen elkaar, zoals bijvoorbeeld de niet overeenstemmende taal-, topografische en nationale grenzen. Door de veranderlijkheid van het gebied werden enkelvoudige grenzen tussen het gebied zelf en het andere vervangen door meervoudige grenzen, waarbij de natuur tegelijkertijd het zelf en het andere is, en dus niet langer de tegenpool van de beschaving.

Stabiele ruimte De noodzaak van grensversterkingen en loopgravenoorlogen ter zijde gelaten, ontwikkelde de machtsuitoefening zich sinds de achttiende eeuw van statische verdediging tot mobiele aanval, wat resulteerde in van tevoren opgestelde en strikt geheim gehouden militaire plannen. De Duitse invasie in België was de uitvoering van een dergelijk militair plan dat jaren tevoren door de Duitse stafchef graaf Alfred von Schlieffen was be-

Moeren, achttiende eeuw / Moeren, eighteenth century

Veranderlijke ruimte / Fluid Space

acht. Het op een sterk vertrouwen in het wegen- en spoorwegnet gebaseerde Von Schieffen-plan bood een manier om de Fransen te omtrekken door de neutrale status van België en Luxemburg te negeren, die deze landen in 1839 door Engeland, Frankrijk en Pruisen toegekend was. Aangemoedigd door het uitgestrekte industriële spoorwegnet dat gedurende de gehele negentiende eeuw in deze streek was aangelegd, was het plan voornamelijk op mobiliteit, snelheid en timing gericht. Onverwacht moesten deze grote door moderniteit en technologische vooruitgang geïnspireerde strategische plannen voor mobiliteit en grootschalige militaire manoeuvres al in de eerste maanden van de oorlog ingetrokken worden en vervangen door een ad-hocstrijd met en tegen het landschap. Moderne mobiliteitsstrategieën stagneerden in de dubbele rij loopgraven en de modder van *Flanders Fields*. De verstrengeling van moderniteit, zoals geavanceerde oorlogstechnologie en vervoersinfrastructuur, met schijnbaar antimoderne fenomenen¹⁵ zoals vastgelopen legerstrategieën, was niettemin een direct gevolg van de ontwikkeling van militaire strategieën in de afgelopen twee eeuwen. Martin Warnke toont aan hoe het militaire landschap zich ontwikkelde van een vlakke bodem, waar alleen lafaards gebruikmaakten van de kenmerken van het landschap, tot een terrein voor militaire acties waarbij de terreingesteldheid met de vijand geïdentificeerd werd.¹⁶ Met de invoering van vuurwapenen nam de afstand tussen de soldaten toe en bood het uniform niet langer voldoende bescherming. Zo werd het land het nieuwe schild, waarbij bomen, greppels, bossen of muren een

strategies inspired by modernity and technological advancement had to be abandoned and were replaced by an ad hoc battle with and against the landscape. Modern strategies of mobility stagnated in the double line of trenches and the mud of Flanders Fields. The intertwining of modernity such as advanced war technology and transportation infrastructure with seemingly¹⁵ anti-modern phenomena such as stagnated army strategies was nevertheless a direct consequence of the evolution of military strategies over the past two centuries. Martin Warnke demonstrates how the military landscape evolved from a level ground in which only cowards took advantage of the characteristics of the landscape, to a field for military operations in which the terrain became identified with the enemy.¹⁶ With the introduction of firearms, the distance between soldiers increased and suits no longer offered enough protection. The land thus became the new shield whereby trees, ditches, woods or walls became extensions of the army suit. With the development of great strategic plans, the landscape evolved even further to become a chessboard, a tableau on the wall, allowing the commanders to withdraw from the battle field. The combatant however, as opposed to the strategist, was forced to identify with the landscape all the more, to merge his body with the earth by digging himself into the ground. Wearing camouflage became an important battle tactic and during the Great War the German army wore field-grey uniforms especially designed for the landscape of north-western Europe. The modernist paradigm did not get rid of the connection between bodies and land, but created a discon-

Loopgraven / Trenches

Britse kaart van vijandelijke loopgraven / British map of enemy trenches

Lichamen in de loopgraven / Bodies in the trenches

Loopgraven panorama met zicht op Duitse zijde / Trench panorama looking toward the German side

verlengstuk van het legeruniform werden. Vanwege de opkomst van grote strategische plannen ontwikkelde het landschap zich nog verder, tot het een schaakbord werd, een tableau aan de muur, waardoor de bevelhebbers zich uit het slagveld konden terugtrekken. In tegenstelling tot de strateeg was de strijder gedwongen zich nog meer met het landschap te vereenzelvigen, zijn lichaam met de aarde te versmelten door zichzelf in de grond in te graven. Het dragen van camouflagepakken werd een belangrijke krijgstactiek en ook tijdens de Eerste Wereldoorlog droeg het Duitse leger speciaal voor het landschap van Noordwest-Europa ontworpen veldgrijze uniformen. Het modernistische model betekende niet het einde van de relatie tussen lichaam en land, maar veroorzaakte een ont koppeling tussen strategie en fysieke strijd, die in het geval van *Flanders Fields* rampzalig bleek te zijn. Een veranderlijke ruimte werd met haar eigen taaiheid geconfronteerd, waarbij stagnatie het onontkoombare laatste redmiddel werd en het onderscheid tussen lichaam en land vervaagde. Toen de Europese standaardtalen ontstonden en het brede spectrum van dialecten vervingen, werd taal steeds minder sociaal verdeeld en de standaardtaal werd superieur aan de plaatselijke dialecten. De annexatie van delen van Vlaanderen door Frankrijk vereiste een nieuw programma voor de integratie van de Franse Vlamingen in Frankrijk. Na een lange periode van verschuivende grenzen tussen Frankrijk en de Oostenrijkse Nederlanden werd de grens in 1713 in het voordeel van Lodewijk XIV bij de Vrede van Utrecht vastgesteld. Kort daarna stichtte Lodewijk XIV een kolonie van Franse

nection between strategy and physical battle, which in the case of Flanders Fields proved to be disastrous. A space of movement was confronted with its own viscosity in which stagnation became the unavoidable last rescue, blurring the distinction between bodies and land.

With the emergence of European standard languages, replacing the broad spectrum of dialects, language became less and less socially divided and standard language became superior to local languages. The annexation of parts of Flanders by France required a new programme of integration of the French Flemish into France. After a long period of shifting borders between France and the Austrian Netherlands the border had been established in favour of Louis XIV in 1713 with the Treaty of Utrecht. Shortly after, Louis XIV planted a colony of French fishermen in Flanders, to infiltrate the Flemish culture. With the French Revolution, a new programme of promoting national unity led to the intentional creation of the new regional identity of Nord-Pas-de-Calais.¹⁷ Slowly, both sides of the border emphasised spatial differences such as housing and church typologies, following the further urbanisation of either side. The materialisation of difference followed the border and not the other way around. Not borders themselves materialised but the edge on either side, whereby the border itself played a role of mirroring one side to the other. As opposed to edge conditions in former urban models such as city gates, metropolitan peripheries and suburban fabric, this edge is double sided. One side fulfils the role of mirror image to the other, yet not by

15

Zie Didier Gille, 'Maceration and Purification', in: J. Crary et al. (red.), *Zone 1/2. The contemporary city*, New York 1986.

16

M. Warnke, *Political landscape. The art history of nature*, Cambridge, Ma 1995.

15

See Didier Gille, 'Maceration and Purification', in: J. Crary et al. (ed.), *Zone 1/2. The Contemporary City*, New York 1986.

16

M. Warnke, *Political Landscape. The Art History of Nature*, Cambridge, Mass. 1995.

17

Louis XIV established a colony of fishermen from Boulogne in Fort Mardyck in French Flanders right after the conquest of the region, in order to facilitate further integration of the region.

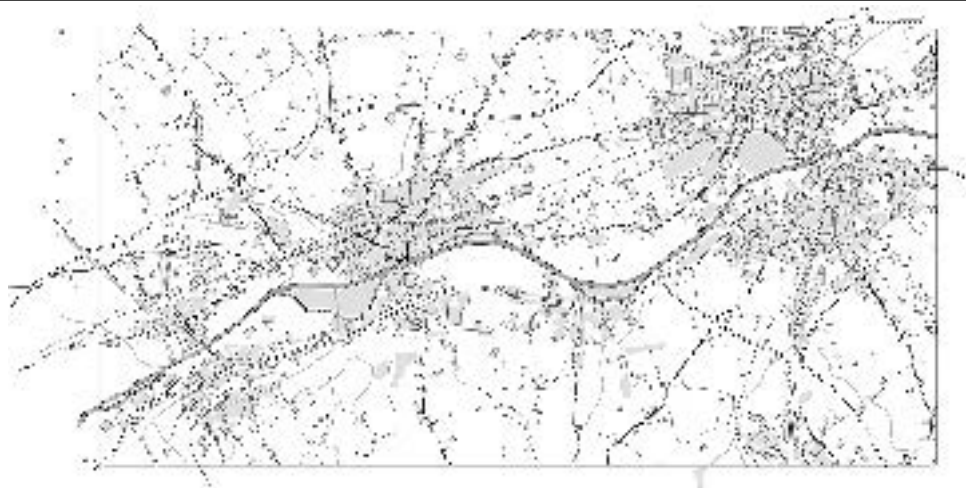
visseren in Vlaanderen om in de Vlaamse cultuur te infiltreren. Na de Franse revolutie leidde een nieuw programma ter bevordering van de nationale eenheid tot het opzettelijk creëren van de nieuwe regionale identiteit van Nord-Pas-de-Calais.¹⁷ Na verdere urbanisatie werden aan beide zijden van de grens geleidelijk aan ruimtelijke verschillen, zoals karakteristieke huizen en kerken, benadrukt. De materialisatie van die verschillen volgde de grens en niet omgekeerd. Niet de grenzen zelf materialiseerden zich maar de rand van iedere zijde, waarbij de grens zelf de rol had beide zijden te weerspiegelen. In tegenstelling tot de situatie in randzones in vroegere stedelijke modellen, zoals stadspoorten, de periferie van grote steden en de structuur van voorsteden, is deze rand dubbelzijdig. De ene zijde is het spiegelbeeld van de andere, echter niet door volledig identiek te zijn, want er is altijd al sprake van een mutatie van de ene identiteit naar de andere.

¹⁷ Louis XIV stichtte de kolonie van vissers uit Boulogne, Fort Mardyck in Frans Vlaanderen, direct na de verovering van het gebied teneinde verdere integratie ervan te bevorderen.

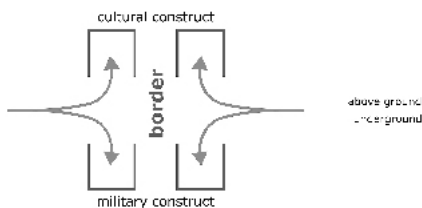
Osmotische ruimte Na de regens en overstromingen in december 1914 vulde de dubbele rij loopgraven – die zich vanaf Het Kanaal tot de Zwitserse grens uitstrekten – zich al snel met modder.¹⁸ De legers leden die maand meer verliezen door bevrozing, reumatiek en loopgraafvoet dan door oorlogsverwondingen. In *Rites of Spring* suggereert Modris Ekstein dat deze verschrikkelijke omstandigheden een gevoel van gemeenschappelijkheid tussen de verschillende zijden stimuleerden, dat nog versterkt werd door de algehele teleurstelling over de oorlogsstrategieën van degenen die de leiding hadden. In de avond van 24 december 1914 was de

¹⁸ J. Keegan, *The First World War*, Londen, 1998.

Steden aan weerszijde van de huidige Frans-Belgische grens /
Mirror towns along the French-Belgian border, current condition

Stabiele ruimte / Solid Space

modder door de kou bevroren. Soldaten kwamen hun loopgraven uit en in het niemandsland tussen de twee vijandelijke linies werden feestjes gehouden, alcohol en tabak uitgewisseld, gegeten en gezongen. Het weer en de grond waren de gemeenschappelijke vijanden van beide legers geworden en de strook land tussen de loopgraven was de enige ruimte waar de vijanden tijdelijk rust hadden.

‘Geleidelijk aan hield het vuren bijna overal langs de linie op, die kerstavond. De mannen stonden op, gingen op hun verschan-sing zitten en riepen een groet naar de “vijand”. Gesprekken begonnen. Een Saksische Duitser tegenover de soldaten van de *Queen’s Westminster Rifles* daagde de Engelsen uit om een fles wijn te komen halen. (...) Toen het de volgende ochtend licht begon te worden, was de grond hard bevroren. Op sommige plaatsen lag een laagje verse sneeuw op de grond. In Vlaanderen had de plotselinge vorst een dikke mist veroorzaakt, die in de gloed van een sterke zon geleidelijk begon op te trekken. De plotselinge verandering in het weer veroorzaakte verbazing en vrolijkheid. In vergelijking met de onafgebroken regens van de afgelopen maand, was het een stralende dag. (...) Soldaten liepen het niemandsland binnen, sommige van hen gingen zelfs elkaars loopgraven in, en vierden feest. Sommigen waren verlegen, anderen wat opener. Ze praatten, zongen, vertelden verhalen en gaven elkaar cadeaus’.¹⁹

Het was in deze gebieden al eerder voorgekomen dat bijzondere producten zoals tabak en alcohol uitgewisseld werden. Hoe meer

being completely identical, there is always already a mutation of the self into the other.

Osmotic Space The rains and floods of December 1914 quickly filled the double line of trenches – which ran from the English Channel to the Swiss frontier – with mud.¹⁸ The armies suffered more casualties that month from frost bite, rheumatism and trench foot than from war injuries. In *Rites of Spring*, Modris Ekstein suggests that these dreadful conditions encouraged the feelings of commonality between different sides, reinforced by a general disappointment with the war strategies of those in command. On the evening of December 24, 1914, colder temperatures hardened the mud. Soldiers came out of their trenches and in the no man’s land between two enemy lines, parties were held with exchanges of alcohol, tobacco, food and songs. Weather and land had become common enemies for both armies and the zone of land between the trenches became the only possible space for the enemies to temporarily be in peace.

Gradually firing ceased almost everywhere along the line that Christmas Eve. Men got up and sat on their parapets and shouted greetings across to the “enemy”. Conversations began. Opposite the Queen’s Westminster Rifles a Saxon challenged the British to come across and fetch a bottle of wine When dawn came the next morning, the ground was frozen solid. In some areas a sprinkling of fresh snow lay on the ground. In Flanders the sudden freeze had produced a thick fog, which began to light only gradu-

¹⁹ M. Eksteins, *Rites of Spring. The Great War and the birth of the modern age*, Boston/ New York 1989, p. 110-111

¹⁸ J. Keegan, *The First World War*, London 1998.

de landsgrens in Flanders Fields zich materialiseerde, des te grotere variatie ontstond er in het sociale gedrag tussen de tegenstanders, waardoor de duidelijke scheiding tussen de twee zijden destabiliseerde. Specialiteiten zoals tabak, alcohol, kruiden, boter, suiker en borduurwerk gingen in beide richtingen de grens over, afhankelijk van het prijsverschil. Vergelijkbaar met het principe van osmose, een biologische term waarbij verschillend samengestelde stoffen zich door een poreuze wand heen met elkaar vermengen, bracht deze uitwisseling een relatie van wederkerigheid teweeg. De ene zijde van de grens beloofde de andere aan te vullen. Zo konden de Belgische Vlamingen aan het begin van de twintigste eeuw het tekort aan suiker aanvullen door de grens over te steken. Smokkelaars, die ter plaatse 'blauwers' genoemd werden, verdienden gewoonlijk meer dan douanebeambten, die dikwijls zelf ook begonnen te smokkelen en snel de rol van vriend voor die van vijand verwisselden. Een hoeveelheid van 15 kilogram gesmokkelde tabak leverde een winst van 375 francs op, het maandsalaris van een gemiddelde landarbeider. Door de smokkelhandel ontstond een zone van solidariteit, die in de periode tussen de twee wereldoorlogen haar hoogtepunt bereikte. De staatsmacht erodeerde voor hij de grenslijn bereikt had.

Niet alleen producten gingen heen en weer, de wegen en steden waren ook vol migranten die de grens overstaken. Aan het einde van de negentiende eeuw vond in *Flanders Fields*, vanwege de gunstige ligging aan de internationale grens, een sterke industrialisatiegolf plaats. Nieuwe waterwegen, spoorlijnen en wegen

ally under the glare of a strong sun. The sudden change in the weather brought astonishment and cheer. In comparison with the monsoon conditions of the preceding month, the day was glorious. . . . Soldiers moved into no man's land, or in some cases even into each other's trenches, and celebrated. Some were shy. Others were more open. They talked, sang, and exchanged stories and gifts'.¹⁹

The exchange of specialty products such as tobacco and alcohol was not a new activity in these territories. The more the state border in Flanders Fields materialised, the more a range of new social behaviours of resistance emerged, destabilising the clear separation between two sides. Specialty products such as tobacco, alcohol, spices, butter, sugar and embroidery crossed the border in both directions depending on fluctuations of the market price. Comparable to the principle of osmosis, a biological term whereby a difference in substance composition causes a fluctuation across the membrane between both sides, these exchanges created a relationship of reciprocity. One side of the border promised to complete the other. So the Belgian Flemish were able to compensate the sugar shortage at the beginning of the twentieth century by crossing over. Smugglers, locally called *blauwers* usually earned more than custom officers who frequently moved to smuggling themselves, swiftly swapping roles of friend and foe. One run of 15 kilograms of tobacco brought a profit of 375 francs, the monthly wage of an average farm labourer. Smuggling created a zone of solidarity, reaching its peak in the period between the two World

¹⁹
M. Eksteins, *Rites of Spring. The Great War and the Birth of the Modern Age*, Boston/ New York 1989, p. 110-111.

Duitse kaart van de loopgraven / German map of trenches

Osmotische ruimte / Osmotic Space

Wars. State power eroded before it reached the border line.

Not only goods went back and forth, the migration workers who populated the roads and towns also crossed the border. At the end of the nineteenth century, a strong wave of industrialisation took place in Flanders Fields, due to its favourable position on an international level. New waterways, train lines and roads stitched across the border and encouraged the migration of permanent, seasonal, weekly or daily Belgian Flemish migrants to French Flemish factories.

After the 1845 crisis in the Belgian linen industry, which suffered from competition with mechanised production, a first wave of permanent migration took place. The second wave of migration after the war of 1870-1871 saw an increase of seasonal workers in the industrialised agricultural section. By 1900 weekly and daily commuting also became common, encouraged by the Belgian government with reduced train fares.²⁰

As soon as a solidification of both sides of the border took place, new cross-border movements were facilitated by the landscape itself. Both sides of the border interpenetrate, thereby inhabiting the space between two sides, a land that does not belong to one or the other, yet is accessible and needed for economic and social exchanges to take place. The mirror-space between one side and the other became inhabitable as a third space, not self or other, but unclaimed and able to provide a platform for latent interactions between friend and foe, between humans and nature.

²⁰

Baycroft, op. cit. (note 8).

breidden zich over de grens uit en stimuleerden de migratie van permanente Belgisch-Vlaamse seizoen-, week- of dagarbeiders naar Frans-Vlaamse fabrieken.

Na de crisis in de Belgische linnenindustrie in 1845 onder invloed van de concurrentie van gemechaniseerde productie, vond een eerste golf van permanente migratie plaats. Bij de tweede migratiegolf na de oorlog van 1870-1871 was er een toename van seizoensarbeiders in de geïndustrialiseerde landbouwsector. Door de Belgische regering aangemoedigd door middel van gereduceerde treintarieven, werd tegen 1900 ook het wekelijks en dagelijks pendelen algemeen.²⁰

Zodra er aan beide zijden van de grens een consolidering plaatsvond, werden nieuwe grensoverschrijdende bewegingen door het landschap zelf gemakkelijker gemaakt. Beide zijden van de grens doordrongen elkaar; daarbij namen beide de tussenliggende ruimte in, een gebied dat noch bij de ene noch bij de andere zijde hoorde, maar toch toegankelijk en noodzakelijk was om economische en sociale veranderingen te laten plaatsvinden. Deze spiegelruimte tussen de ene en de andere zijde werd bewoonbaar als een derde ruimte, die noch het zelf noch het andere vertegenwoordigde, maar onopgeëist was en in staat zich een platform te bieden waar latente interactie tussen vriend en vijand, mens en natuur gerealiseerd kan worden.

²⁰
Baycroft, op. cit. (noot 8).

Niemandslan Dit niemandslan is een gevolg van de palimpsest van de veranderlijke ruimte, stabiele ruimte en osmotische

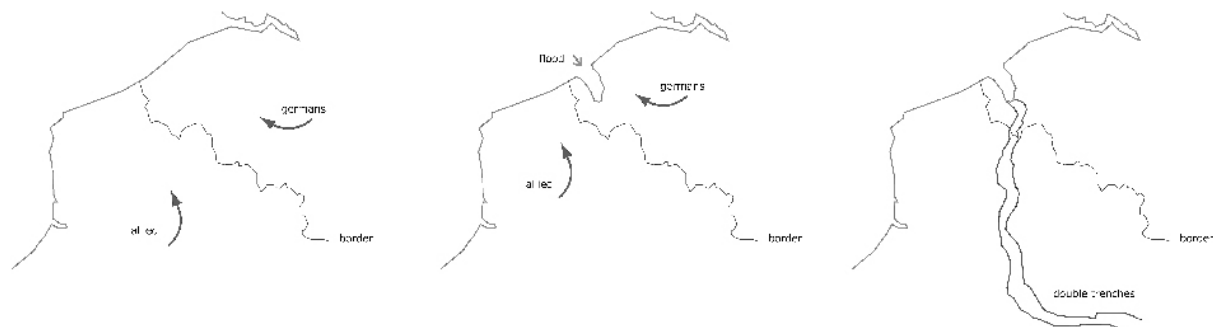
No Man's Land This no man's land is a result of the palimpsest of fluid space, solid space and osmotic space and yet an open-ended process waiting for new layers to be added. The three mechanisms of space-making described in this paper have guided the transformation of this border space throughout history in war and peace, into a complex landscape now evolving toward a borderless land, in which opposite sides no longer exist. In addition, the mechanisms of space-making that coexist in the border-space of Flanders Fields reveal the importance of the relationship between humans and the land, still present at the far-reaching scales by which architects are challenged today, in a context of transnationalism and globalisation. In the urbanisation processes of these territories, the landscape fulfils a crucial role formed by geographic terms such as fluctuation, stagnation and erosion. The unravelling of invisible spatial logics has revealed the exciting possibilities of a new spatiality of the inhabitable boundary, moving beyond frontier margins into the European cityscape.

ruimte en is desondanks een open proces waar nog nieuwe lagen aan toegevoegd kunnen worden. De drie ruimtemakende mechanismen die in dit artikel beschreven zijn, hebben deze grenszone door de gehele geschiedenis heen, zowel in oorlog als in vrede, gevormd tot een complex landschap dat zich nu tot een land zonder grenzen ontwikkelt, waarin tegengestelde zijden niet langer bestaan. Daarnaast tonen de ruimtemakende mechanismen die in het grensgebied van *Flanders Fields* naast elkaar bestaan het belang aan van de relatie tussen mensen en land, die nog steeds van kracht is ondanks de verstrekkende schaal waarmee architecten tegenwoordig, in een context van transnationalisme en globalisme, geconfronteerd worden. In de urbanisatieprocessen van deze gebieden speelt het landschap een cruciale rol die in geografische termen zoals fluctuatie, stagnatie en erosie is uit te drukken. Door onzichtbare ruimtelijke logica te ontrafelen, openbaren zich de stimulerende mogelijkheden van een nieuwe ruimtelijkheid van de onbewoonbare grens, die verder reikt dan het grensgebied, tot in het stadsgezicht van Europa.

Vertaling: Ulrica Yland

Niemandsland / No man's Land

Grensgebied ontwikkelt zich van veranderlijke, naar stabiele, naar osmotische ruimte. / Border space moves through Fluid, Solid and Osmotic Space.